

Injunta leterara

Max Tosi, poet ladin

La montes nes sënta bele tla cuna gran tacamënt a d'ëiles y cun chësc ncie n ncresciadum cia-fuel sce n ëssa da muessëi les lascé. Ma les nes stauscia ncie n pue' adum y nes tol n frégul l fla, y daviadechël nes meudlëi-les ncie ite na cërta strentura de ududa, tela che ne ié nia da cësa tla gran planadures o dlongia l mer scunfinà. Y te chësta strentura che te nroza n pue' scialdi dur a ti pitl cërtil, crësc pea, nia ngërt tla jënt dla montes, na cërta curieusità; manco chëla dl gran savëi priejà che tela de ulëi savëi dut cieche ntravën te chësc nosc massa pitl mont. Ulessàn savëi dut sun nosc valejans, ncie la robes che ti n va me a d'ëi; dantaldut chëles dla persones che luna ora per velch de sëuraprò che les à, o de persones che ié unides auzedes sun n pustamënt. Y plu alauta sëura nëus che na tel persona ié, y plu che ulessàn savëi dut de chësta.

Max Tosi ié, per chiche l cunësc personalmënter, ma ncie per chëi che l cunescëssa me tres si scric, ënghe na tel persona metuda tla lum per n donn dut siè, n donn rer coche piërles dl bon. L bon spirt l à ncensà poet.

Di ani da fantulin de Max Tosi, di ani da pitl mut, ne savon-s nia: chisc ié si sucrëc; ël ne uel nia che n vede a snasé laïte. Y per respet a si ulëi ne nfruscion-s ncie no dò. L ne se resta auter che stuné ju chësc mpuls curiëus y se cuntenté dla broscas che ël ié cunsenziënt de nes dé. Chisc ani de si prima jeunëza resta jëuc tl scur. Nëus savon me che ël ié furlan de nascita y de genitors. De chisc arjonj la ravises de si stirpes da la Cèrnia nchin a Uniëja. Y si tiëra furlana fossa chël raion a stlaië, abità da nosc fredesc de rujneda; tiëra traverseda de duta lunghëza dal gran ruf Tilimënt. A Nord ié chësc raion defendù da ciadëines de montes autes, mo puech cunesciudes a la mejes, curides mo de n sofl de mistër; deviërs dl Sud se mujelea chëstes dò y dò fajan lerch a coi y dlieves plu y plu dëuces y bonifres, y se piërd pona ora tla planadura y tl mer desmesurà. L fla tiebe dla gran ega ti à zënzauter dunà a chësta jënt spirt plu morbe y daviërt che a tela sciche nëus, ridleda ite. Nëus muessessàn bën se arpizé suënz sun i crëpes plu auc per ntënder cieche ulëssa dì avëi ududa lergia y geurì l cuer ai autri.

Ma coche la suzed nia dinrer tla vita, suënz tan da la pitoca y ngianënta, la familia de Max Tosi à giapà da s'la tré te n auter raion y à nsci muessù migré. Ti sarà pa unì ert sëura lascé si tiëra, l bel Friùl? Nëus pudon me s'l nmaginé, davìa che, aldò dla sensibilità plu o manco cia-fuela de un, fajëss-n ënghe pea majer o mënder ncresciadum a lascé la nosta. Chësc ncresciadum ti ié unì smurzà ju n frégul a Max Tosi me ajache a Maran, ulache si familia à dat sëura, ne vif nia puecia jënt ladina da dlunch caprò y la valedes ladines ne ié nia drë' tan dalonc da chësta zità. Tlo à nosc mparentà de rujneda metù man bele drët abenëura a se dé ju cun la rujnedes de duc i Retorumans, y a la Facultà de Lètres de Milan les à-l studiëdes sëuraprò a dut l auter.

Ntan i ani da studënt à ël daniëura passà si ferias a Urtijëi, sa i Coi y sa Costa. Pona ié rota ora la viëra che ti à ciarià su ncie a d'ël gran tribulazions. Pernan che chësta fova passeda, à Max Tosi cun n valgun Ladins da Maran metù su l' Union di Ladins. Per l jurnel »Nos Ladins« che la valedes ladines ova metù man de dé ora, à ël scrit truep articuli, i sotscrijan ntlëuta cun »forfesc«. Ntant nseniov-l tla scoles autes de Persenon y ju per la Talia. Y dannerite metov-l ju sun papïer, en forma de rimes, dut chël che l scausciova.

Me chël pitl sucrët de si Paesc Nadel se tën Max Tosi per d'ël; dut l auter, chiech' ël à passà nchin ncueicundì, nes à ël cuntà te si scric: la finëzes de si vester y pensé, la cunties y la tëutes y ënghe l splaiënt che ël à fat pea.

A fe chësc lëur à-l pià pra l ciavët l fil mpierlà, tiejà de or, dl minescel tenì su te si truga spirtuela y l à dò y dò dejëut. Cun fla suspendù, zënza ne dé sëura sun la pluaca dla tiëra, à ël tiejà ite te chësc fil la legrëzies y l deletëul che la vita ti à pità. Ma sanbën che l ti ié garatà anternà ënghe de dulënt. Canche ël ova da fe pea n tel duel, pona ne ti teniva nia l fil, l se zarova via y l puere poet armejova tl scur y mescedova sche n orbe tl tëurd. Datrai jiva via giut che ël ne giapova l ciavët - pona tumova la dumbries sun si pensieres, la nescia mpazova cun si lecrimes l papïer che se ajiova dut cant. Ma pernan che l ciavët trabunì ti univa inò tla man, piova si pensieres depiërpul l jol te la sfiëra raiënta.

L muet de chisc pensieres nes à l poet dunà a nëus Ladins. Ne ëss-l pa drë' tan bën pudù ti i lascé de arpejon a jënt de outra rujneda? Ma ël à lascià fe dal cuer la vela y ne à ciuedlà no a glories no a profic.

I poec ié i senzieres; ëi ne lascia mëter la liedëza de si pensieres sot a curatel. Èi vën ora cun dut chël che la majra pert de nëus ne se nfida nia a di adaut. Velch arà gën chësc ardimënt, a velch ne ti scuserà-l nia. Ma i vere poec ne mbazila nia, ëi ne dà audida no a drëta no a ciancia, ëi dij chël che ëi sënt de muessëi di. Chi se tol pa la rejon de dé ados a n poet?

L professëur Tosi ne se n cruzia ncueicundì nia de cieche ntravën te si ntëurvìa. De bon ne ié-l mpò no, dij-l. A si vita fisiga ti lasc-l pro me iust tant da la tré; na vita spartana che se cunzed me chël fruz che la flamucia ne se destude no. Ma per chëla vita che, aldò de ël paia mo la fadia viver, à-l daniëura piëra y scussoi da la man. Èl se damandëssa me che nëus tenissàn for da garat la lëscia per la fe fluté su. Chësta vita ié per d'ël la rujneda de l'oma, tan manaceda dal note de nëus jënt de uni di, che se cruzion me d'avëi l pan sun mëisa. Te si vision se lasc-l mo nané da pensieres fantasiëusc, ciariëi de dejidèries che la rujneda ladina posse, te n dauni nia dalonc, festejé la ressurida.

Perchël ulëss-i tlo ti di na parola de cunsulazion al bon Professëur, ti cuntan de na persona, da cësa te n raion che zacan fova ladin, che rembredla de avëi perdù la rujneda di antenac. L ié l Dut. Ertelt de Dispruch, uem de gran cultura y truepa rujnedes, rapresentant de si Paesc te na Republiga Europea, che dij: »Y sce vo Ladins nes tenirëis ncie nëus duc che rujnon tudësch per Tudësc, ne va chësc nia a una cun mi sentì da Austriach. Canche me prove de liejer ladin, pona se descëida te mi sot n sentiment che ulësse tlamé »da Tirolesc tla ravisa«, pona sënt-i che chësta fóssa la rujneda che n Tirolesc muessëssa rujné y che l tudësch di Tirolejes ié na rujneda fulestiera che ti ié unida mpalzeda su al popul dla montes dai Baiuvaresc canche ëi trajova deviërs dl Sud.« Èl, coche tanc de autri da ora de ca, nes sarà daniëura de artën spirtuel che ne dajonse no su.

I pensieres a Gherdëina, la valeda dl cuer, à mplenì tres duc i ani l'ana dl poet. Y sce ntant ié ncie tumeda la braina sun si ciavëi, l cuer - y dantalut l spirt de Max Tosi - ié restà jëunn y ël nes piterà segur mo truep pan spirtuel.

Frida Piazza

(ladin de Gherdëina)

Y tlo mo trëi rimes de Max Tosi, tëutes dal liber »Ciofes da Mont. Poijies y proses ladines«, Bulsan 1975, plates 15, 55 y 137:

Ai monc dla Patria

Chësc scrit de Max Tosi nes dà tl am si ncresciadum dò Gherdëina, ciech'ël arà sentì te si sot uni iëde che ël ti ruvova daujin furnan ite per la dlieves de Solaion - ntlëuta mo cun la ferata - canche la locomotiva suflënta l menova ora de chi tuniëi fumënc o raidova dal sot dla vava ora sun l spinel dla costa. Te chëi mumënc arà-l aguzà i uedli per udëi la piza de Sas Lonch y la mëisa dl Sela, chisc crëpes y chësta montes de si patria de vela che, ncie tl ncresciadum plu splaiënt che la vita cëria su, resta cunsulazion for unfat senziëra. Y sanbën, sce te es da strënjer al cuer na criatura ameda, l fajrés cun ana bën mo plu slónfia de avëi-gën, sce te ies tla manifizënzia dla Natura, ëila che ié dënia de unì mireda da uni ëura dl dì y ncie dla nuet plu scura - sce te auzes i uedli al revëut.

Monc che dl bel dl Crià dajëis na idea,
giganc de crëp nciapelei de brilanta nëif,
dal mantel de bòsc vërc undlei dal vënt,
primes a saludé l dì nuef che stlea:
Monc sarëins, che dijëis a chi che ve ntënd,
te sucrët ciech'ié devin y che cunselea
per nspirazion dl Putënt che v'à meudlei.

A chëi che v'ama, a chëi che vif pra vo,
cunzedëis crëta y mo forza spirtela
al uem che pëta speranza y pesc y amor,
variëis si frides ch'ël ne debe dò.
De viac cul trëin tres la Val, ntan che mor
sun l'Elp de Sëuc l surëdl, ve cële iló
cumuet nchin tl sot, o monc semiëi,

y pënsë ai pueresc che tla frabighes dsarei,
pra n lëur melsann ne sënt vost'armunies.
Sch'ùltim adio, tl deslum la resblanchjeda
depënj l piz scherpënt, smilea l arjëi,
scirman revieràbresc de rojula nflaceda:
sche ntlëuta, monc, te chëla tiebia sëira d'mei,
che strenjove al piet mi bën, plën de turmënt,
te n ncant de paravis dal truep plajëi.

»Tan de Gherdëina son-s
che mi ana fova bele tlo
dan che son nasciù.«

Danterëures

(Elegia)

Max Tosi nes à tlo dat da ntënder cieche resta de nosta vita, che tl dejëujer etiërn ne ié nia deplu che n sofl. L tëmp se tol dut pea; ël lascia desfanté la legrëzies, ël ti tol l griëf a la muëies, ël stluj pro la ferides dla desdites, ël stona ju l mpuls y smorza l pumpëus dla mbusiëdes. Y dut l mel che ti ciarion ados al mont cun nosta sabiarìa, ncie chësc trajrà l tëmp n dì o l auter ora. Y ël cianterà »victoria« per la mort de si stlec, adurbei de gurnadëurs. L tëmp ié cruf y plën de bontà te un n jet. Te si passé nes varësc-l, ma ël nes lascia ncie ndëur sulentum y stanchëza. Lecurdanzas? Suënz se tol-el ncie chëles pea.

Tl sotët de na cësa venduda, te n castl ch'i ova bele mez dejuetà,
é-i giapà per n urt n pachetl desfascià, de vedla lëtres smarides;
puera destemunianzes, smagedes da la talpes, dal stuep dutes curides,
cundanedes a la desmincënzia dal tëmp che ne perdona y se n va.

Platernan é-i liet vel da risses; dejidèries, speranzas de n dì;
o biadum desfantà! ulà ies-a? Te foves n iëde y sën n'ies plu nia.
L stajova scrit 1850; cie scitura studiëda, cie bona sëur de poisìa!
L ié bën vëira ch'i ani che se n mucia ne suplësc l passà tan saurì.

Chëla lëtres dejscrijova i sucrc d'na pascion, sch' la vivëssa mo iló;
na storia, la fova deletëula, la cunteja de doi namurei;
chël rujné che euritier vën dai slefes, te chi mumënc de fertuna, i plu bieì.
L parova che na jëuna rijëssa, de n ri frësch, che scutëssa dò y dò.

L fova l'union de doi anes che se criva, che s'ancuntova per n destin misteriëus;
l fova i suenns che tla nuet cumparësc, sche te na longia, durabla ciadëina
tla vita ch'à dis sniblei, che porta l gaudi y tosc dò la pëina.
El scrijova: »Cie tlaperné cul ciaval che jan a cësa tlancova trazëus!

Can sarà-l mëi, criatura adureda, unirà-l po segur che te sarés mia?
T'uleré bon de cuermënter, ie l jure, ncie sce aré desfurtuna daniëura,
nscì, sche tl flurì dl surëdl canche tu m'es bussà, n chëla sëira,
tla seulità tralasceda dl bòsch, sot ai pinches che jejurova a chët via.«

Seulità danterëures, l tert dl dì se smarësc; les dà frëit chësta paroles!
A puech a puech sun chësc mont nflacësc jeunëza, sanità, amor, speranzas
cui uedli atënc cunscidrov-i chëla data. Cie restov-l? Me doi lecurdanzas.
Ulà ié-l sën chël amor dò cënt ani? O tëmp, dut cant pea, tu, te toles!

Spiedl de nosc tēmpes

(doi minonghes)

*Te chēsta sortes de poisies de Max Tosi luna ora na cērta irunià giaudiēnta per la robes dla vita che da la majra pert vèn mo tenides per »scandalēuses« y, me che la ti va fata, schendudes via. Da una na pert ié l poet nfugà desdenieusamēnter davìa che l pur ié jit perdù; da l'otra ié-l cun-senziēnt cun la »amoral«. Y perdrēt, ne semiēss-l pa che l »scandul« ebe per dassēnn perdù la re-
jon de vester, ne vèn-l pa forsci pità dì per dì bel daviert - y suēnz ti ié-l mo ncie massa deslaber y zerze a chēi che va a ciacia dl rassēnt - sēul spēisa de si vita spirtuela - nscì che per cuntenté si apetic, ti mēt ēi mo pro la purveda dan ti l purté sun mēisa ai autri - ultima derzedà che dassēssa nvié via a stuné ju l svaiēur de si nstēssa pazità.*

»Mosció, i seguitēures d'Oscar Wilde,
descunesciui, de jarpei,
ié jic cun placac a Londres ncantēur,
a prutesté«, liej dant al servidēur,
te n artìcul de jurnal,
n checon de n ndustriel
da maladēt arfinà y nchin al col
tres y tres uem sexuel.
»I uel si sindigac, sche duc, la pension;
la ti garata, ses-a,
ti va-l'a vèiles slunfedes,
che l Parlamēt nglēisc, debota y bon
ti à dat zēnzauter rejon.«
Dl prim scota chiet l fant, po' cueciun tl mus,
dut te n colp stlupetēi-l:
»Ma seniēur patron, cie scàndul!
N' ié-l pa la colm, audì vel' da detel?«
Tlo l patron scerio y sēch
ti dà lessù n rebēch:
»Cie mienes-a, t'ies ora de cervel
a descunēscer ciech' ié naturel;
l uem velch d'auter ne ié-l
che n'afa de n stamp n pue' speziel;
davìa de chēsc, ciuldì se fé maruēia
sce datrai 'l ié de uēia?
Cie ue-l pa dì scàndul, pudēur?
Tlo se trat-l de brujēur,
ch' a cialé ju te fonz, a fin di conc,
rejon de vester à-l — l tafanēur!«

Max Tosi

(ladin de Gherdēina)